

Д-р Гегана **ГЕОРГИЕВА**

(Институт по балканистика при БАН, София)

**ОСМАНСКИТЕ УПРАВНИЦИ НА БАЛКАНИТЕ. Професионален
профил на румелийските валии през първата половина на XIX век**

Gergana GEORGIEVA, PhD

(Institute for Balkan Studies at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia)

**THE OTTOMAN GOVERNORS OF THE BALKANS. Professional Profile
of the Rumelian Valis in the First Half of 19th century**

Resume: The Ottoman governors of the Balkan provinces are rare topic of historical studies. They are the official rulers of those territories. That is why it is important to see their personalities and careers and the eventual impact in the provinces. The analysis of Rumelian governors' careers shows that there is no "specialization" among the provincial governors – they are successful rulers in Balkans as well as in Anatolia. Some of them had local origin.

Key words: provincial governors; Balkan provinces; Ottoman ruling elite; social profile of the ruling elite

Управниците на балканските провинции в Османската империя рядко влизат във фокуса на изследване, макар техните действия до голяма степен да влияят върху историята на Балканите. Въпреки че в края на XVIII – началото на XIX век местните първенци (аяните) играят определяща роля в местното управление, валиите си остават официалните управители в провинциите, които, успешно или не, се опитват да контролират местната власт и да влияят върху събитията, случващи се тук. През първата половина на XIX век управителите на Румелийски еялет владеят и ръководят значителна територия от Балканите – части от днешните български, гръцки, македонски, албански и сръбски земи. Поради това, целта на настоящото изследване е да опишат накратко основните черти и спецификите в кариерата на румелийските управители, както и да се опитаме да ги представим като личности, доколкото позволява информацията, предоставена от изворите. Основа за историческия анализ за живота и дейността на румелийските валии са биографични речници, османски документи и местни приписки.

Валиите принадлежат към най-високото ниво на управленския елит в Османската империя. Те са висши държавни чиновници, подготвени в центъра, но осъществяващи кариерата си в провинциите на Империята. На тях е поверена върховната административна, съдебна и военна власт (Georgieva, 2003: 57–77). През т.нар. „класически период“ на османската държава, провинциалните упра-

вители развиват своята кариера като постепенно се издигат от ниските към високите нива в провинциалната йерархия (Uzunçarşılı, 1948: 184–186)¹. Впоследствие обаче широко се разпространява практиката за провинциални управители да се избират представители на столичния елит, които не притежават необходимото образование и подготовка, но са покровителствани от силни патрони (Findley, 1989: 68; Kunt, 1983: 76, 88, 95)². През XVIII век Елхадж Ахмед Али паша пише, че службите се дават на “неподготвени”, “невежествени” и “случайни” хора” (Елхадж, 1972: 63). Паралелно с това върви и друга тенденция – на замяна на набиранияте чрез девширме служители на султана с протежета на висши държавни служители. Една нова социална група се намесва активно в управлението на Империята – тази на излезлите от семействата на висшия управленчески елит³. Високопоставените мъже изграждат около себе си едно обкръжение, което постепенно навлиза в институциите на централната власт. Така се оформят развити социални мрежи, които впоследствие работят активно за кариерата на своите създатели. Включените в тези мрежи осигуряват господството на своите покровители чрез лобирание на различни нива в управленската йерархия (Abou-El-Haj, 1972; Kunt, 1974; Findley, 1980; Hathaway, 1999). Тази сложна система от социални връзки и взаимозависимости обвързва по-голямата част от управляващите не само в столицата, но и в провинциите. В резултат на развитието на тази тенденция, изборът въз основа на лични качества, върху който до голяма степен се гради системата „кул”, се заменя от влиянието на лични социални контакти и връзки (Радушев, 2001: 301–313). Тази промяна се отразява и върху провинциалната османска администрация. През XVIII и първата половина на XIX век много от провинциалните управители се ползват от такива социални мрежи и имат свои покровители в двореца. Типичен пример е румелийският валия Хуршид Ахмед паша, който е тясно свързан с покровителя си Халет ефенди – един от силните фаворити на султан Махмуд II (Димитров, 1993: 178–179).

По правило назначенията на провинциални управители, както и на други служители в османската администрация, се извършват за една година. Периодът на заемане на една длъжност може да бъде удължен като това става с изричен ферман, издаван след края на първата година на управлението. Правилото е, че дори и при запазване на поста даден служител се нуждае от потвърждаване – което се извършва отново за една година (Uzunçarşılı, 1948: 150–157, 202).⁴ Пример за това са запазените фермани за преназначаване на някои от румелийските валии (Тивчев, 1970: 74–77, 81–83; Турски извори за ајдутството, 1980: 128). Краткият срок на заемане на една длъжност е трайна тенденция в османското управление. Според английския дипломат от XVII век Пол Рико, честите смени са начин за контрол над султанските служители, тъй като им се отнема възможността да се задържат задълго в дадена провинция, да се обвързват с икономически интереси на нейна територия и да изграждат трайни връзки с местното население, първенците и администрацията, което би ги направило по-независими от централната власт (Рико, 1988: 84–85). Трябва да се отбележи, че тази

тенденция не е късен резултат от развитието на административната система и опит за налагане на по-строг контрол, а постоянна практика, позната още през XV век (Иналджък, 2000: 124)⁵. Случаите на продължително заемане на поста румелийски валия, или повторното поставяне на някои от пашите заслужават специално внимание, тъй като често са резултат от конкретни специфични исторически условия. Най-дълго се задържат на поста Хуршид Ахмед паша (1809–1812) и Марашли Али паша (1815–1818). Това са хора, които явно са успешни административни и военни управители, работата им в провинцията е високо оценена или пък изпълняват важни държавни задачи (Karal, 1970: 165).⁶ Хуршид Ахмед паша е определен за главнокомандващ (сераскер) на османската армия срещу сърбите (1807–1812 г. (Димитров, 1993: 42, 51; Турски документи, 1955: 16, 29, 35, 39) и през 1815 г. (Karal, 1970: 106; Документи, 1940: 124–128), гърците (1822 г.) (Турски документи, 1957: 79) и Али паша Янински (1821 г.) (Турски документи, 1955: 12–13, 18–25; Турски документи, 1957: 56, 58–59). Особеното в случая на Марашли Али паша е фактът, че той съчетава за определен период от време поста на управител на белградската крепост (мухафъз) с поста на румелийски валия. Той е известен с участието си в кампанията срещу сръбските въстаници и е избран за управител на крепостта поради успешната си роля на посредник между въстаниците и османската власт (Турски документи, 1955: 74; Димитров, 1993: 120). Показателно е, че на някои личности валийството на Румелия е поверявано два пъти през различни периоди в тяхната кариера – това са Хуршид Ахмед паша (1809–1812; 1820), Решид Мехмед паша (1824; 1828), Каваноз-заде Хюсеин паша (1819–1820; 1833), Сърръ Селим паша (1818–1819; 1822).

Кратките назначения трасират ежедневието на управителите – разделят го на цикли от усядания, накъсани от поредното преместване в нова провинция. Валиите пътуват непрестанно. Местят се заедно със семействата и част от свитата си (Турски документи, 1957: 26–28)⁷. Като пример могат да бъдат посочени назначенията на някои румелийски валии. Хуршид Ахмед паша управлява последователно Шкодра, Египет, Морея, Ниш, Истанбул (велик везир), Босна, Солун, Анадола, Алепо, Румелия (Süreyya, 1995: том 2, 341); Каваноз заде Хюсеин паша – Румелия, Солун, Ниш, Анадола, Теке (Süreyya, 1995: том 2, 243); Мехмед Решид паша – Ментеше, Тулча, Коня, Трикала, Видин, Румелия, Истанбул (велик везир), Египет, Сивас, Диарбекир (Süreyya, 1995: том 3, 432); Селим паша – Силистра, Истанбул (велик везир), Румелия, Алепо, Дамаск (Süreyya, 1995: том 3, 66). След смъртта на един от румелийските валии, Хуршид Ахмед паша, в направения опис на пренасяното с него имущество присъстват изключително леки, лесно преносими вещи, които го съпровождат при неговите пътувания – оръжия, предмети на лукса, съдове за кафе и други (Турски документи, 1957: 89–91; Димитров, 1993)⁸. Останалото му имущество се оказва описано отделно в столичните регистри⁹.

Мобилността се оказва основна черта в профила на османските служители¹⁰. Валиите не усядат трайно в поверените им градове – те ползват предва-

рително приготвени за тях (държавни) сараи (наричани още конаци), местят се при всяко назначение в различна част на Османската империя. Тази подвижност навежда на заключението, че османските управници не могат да бъдат определени като принадлежащи към даден регион и неговия провинциален елит, а могат да бъдат наречени по-скоро „имперски елит“. Като представители на общоимперския елит валиите не принадлежат на определено място, познават добре различните провинции на обширната Империя и всъщност са тясно свързани не с местата на своите назначения, а със столицата. Кариерата им зависи по-скоро от Истанбул, отколкото от провинциите – от интригите, машинациите и рокадите по върховете на държавното управление. Валиите следят внимателно тяхното развитие посредством своите представители пред Високата порта – капъ кехай (Uzunçarşılı, 1948: 209) и се опитват да повлияят посредством покровителите си (Димитров, 1993: 178–179; Süreyya, 1995: том 2, 108–109). Нещо повече – има свидетелства, че тези висши държавни служители притежават свои резиденции в Истанбул (Uzunçarşılı, 1948: 209), където прекарват периодите между две назначения.

В потвърждение на изведената по-горе теза за общоимперския характер на този елит говорят и данните от анализа на поредицата от назначения на всеки от румелийските валии през периода. Интересно е да проследим каква е кариерата на валиите с местен, балкански произход. Каваноз заде Хюсеин паша произхожда от виден аянски род, който управлява Пазарджишкия регион в продължение на 183 години (от 1657 г. до 1840 г.) (Батаклиев, 1923: 118–124) Твърди се, че Селим Сърръ паша произхожда от рода на Евренос бей (Süreyya, 1995: том 3, 66) – завоевателя на Беломорска Тракия, който завещава на наследниците си многобройни имоти в тази част на Балканите. Джелиледдин Али паша е родом от Килисли (област в чертите на днешна Босна и Херцеговина) (Süreyya, 1995: том 2, 85). Въпросът е дали тези хора имат назначения предимно на Балканите и дали местният им произход им позволява да контролират по-успешно тези територии. Отговорът на този въпрос е по-скоро отрицателен. Това заключение се налага след сравнение на кариерата им с тази на други трима румелийски валии – Решид Мехмед паша, Хуршид Ахмед паша и Марашли Али паша. Първите двама имат грузински произход (Süreyya, 1995: т. 2, 341, т. 3, 432), а третият, както е видно и от името му, произхожда от Мараш. Въпреки това и тримата са успешни румелийски валии за продължителни периоди от време, като Решид Мехмед паша и Хуршид Ахмед паша имат по две назначения в провинцията. Разглеждането на поредните назначения също не предоставя никакви данни на зависимост в определяне на дестинациите. Вярно е, че някои османски служители заемат последователно постове в близки еялети или санджаци като например Солун, Румелия, Белград, Босна, Морея и други (виж поредиците от назначенията на с. 4). Твърди, че има зависимост между последователното заемането службата на белградски мухафъз и румелийски валия в края на XVIII век (Грачев, 1990). Вероятно опознаването спецификите на региона и създаването на връзки и социални контакти би помогнало за по-доброто

управление и изграждането на някакъв вид „специализация“ при някои от висшите служители. При задълбочено разглеждане на цялостната картина се оказва, че тези личности управляват с еднакъв успех както балканските, така и анадолските провинции на Османската империя.

През XVIII и XIX век голяма част от валиите и мутасаръфите отказват да напуснат столицата и предпочитат да назначават свои заместници в провинциите. Последните се превръщат във фактическите управители на еялетите и санджаците, докато държавните служители стават един вид рентниери, издържани от определения им доход (Inalcık, 1977: 29; Findley, 1993: vol. 7, 774)¹¹. За този вид управители провинциалните назначения са разглеждани по-скоро като източник на приход, който отговаря на титлата и нивото, което те заемат в управленческата йерархия, и им осигурява определен стандарт на живот (Findley, 1993: vol. 7, 774; Özkaya, 1985: 181–182; Грачев, 1990: 27; Shaw, 1971: 169).¹² До момента няма ясни и категорични сведения за подобна практика на територията на Румелия. Проследяването местоположението на румелийския валия през периода показва, че той *пребивава* на територията на провинцията, макар че голяма част от времето си прекарва извън градовете, определени за нейни центрове (Турски документи, 1957: 107, 112, 115–116; Турски документи, 1958: 10).¹³ Все пак, неговите помощници играят изключително голяма роля при управлението на еялета.

След като стана ясно, че срокът на назначение на управителите в дадена провинция е кратък, логично е да бъде зададен въпросът – как те „влизат в ритъма“ на местните проблеми, как успяват адекватно да се впишат в средата и успешно да изпълняват задълженията си по администриране и контрол над региона. На първо място за това способства унифицираността на системата на управление на османските територии. Структурата от държавни служители, начинът на водене на администрация, както и езикът, са еднакви в османските провинции (изключение в последното правят арабските провинции). На второ място, служителите на по-ниските нива в провинциалната администрация имат местен произход и са добре запознати с обстановката. Валиите си запазват правото да контролират и надзират администрацията и да бъдат медиатори между провинциалното и столичното ниво, а за изпълнението на изпратените заповеди разчитат на служителите от по-ниските нива (Georgieva, 2003). В допълнение през XVIII–XIX век валиите се отказват от старата практика да назначават за свои заместници хора от собствената си свита (Uzunçarşılı, 1948: 321) и ги заменят с местни първенци (McGowan, 1994: 714; Özkaya, 1985: 16; Inalcık, 1977: 30, 35; Венщейн, 1999: 348; Османски, 1981: № 585; Ихчиев, 1907: 59–61)¹⁴, които са им изключително полезни, тъй като познават спецификите на региона. Свидетелство за това са имената на заместниците на румелийските валии в Битоля през изследвания период – всички те са местни видни аяни¹⁵. Така се оказва, че преките заместници на валиите (мютеселими и каймаками), които имат широки правомощия и управляват провинцията в случай на отсъствие на валията, са местни първенци, познаващи отлично хората и условията на живот в региона.

Поставянето на аяни на поста заместници на валиите през XVIII век бележи една много интересна черта от управлението на провинциите – държавните служители влизат в близко взаимодействие с местните лидери. Именно с тези хора, които са сочени като причина за децентрализацията на османските провинции и намаляването контрола на централната власт, се налага да си взаимодействат и сътрудничат валиите. Държавата сама дава в ръцете на аяните ключови позиции, предоставяйки им широки правомощия при разпределянето и събирането на местните данъци, събирането на местни войски, както и заемането на редица важни държавни длъжности в провинциите. Многобройни са примерите за вездесъщството на аяните в търговията със зърно, събирането, разпределянето и откупуването на данъци, лихварството, събирането на военни дружини, и др. (Димитров, 1974; Provincial, 2005). Така през XVIII – началото на XIX век се оказва, че валиите, при пристигането си в провинциите, откриват аяните на всички ключови позиции в провинциите и до голяма степен зависят от тях при управлението на поверените им провинции. При това разпределение на силите въпросът за водещата роля в местното управление изглежда до голяма степен изяснен. Показателен пример за силата на местните първенци в рамките на провинция Румелия е санджак Солун. Английският консул там свидетелства, че аяните силно влияят на управителя (мутасаръфа) на Солун във вземането на решения и успяват да го манипулират, като често той е безпомощен да се противопостави на техните интриги, тъй като „пипалата“ им достигат дори до султанския дворец (Британски, 1968: 259–261). Влиянието и властовите ресурси на аяните до голяма степен поставят под въпрос авторитета и силата на провинциалните управители. Основният въпрос в провинциалното управление на Османската империя през втората половина на XVIII и началото на XIX век се оказва балансът между силите на изпратените от Портата висши държавни служители и издигналите се по места първенци.

За съжаление малко може да се каже за личността на османските управници на Балканите и как техните качества и особености на характера влияят върху управлението. Сведенията са толкова оскъдни, че не дават възможност да бъде разработена детайлен профил на валиите извън тяхната професионална биография. Знае се, че румелийските валии имат различен произход – голяма част от тях са синове на османски служители, заемащи различни постове в имперската администрация. Има обаче и аянски синове (Каваноз-заде Хюсеин паша), а и бивши роби (Хуршид Ахмед паша, Решид Мехмед паша), които явно са изградил самостоятелно своята кариера. Един от тях със сигурност е свързан с бекташийския орден (Джеляледдин Али паша), а вероятно и с еничарския корпус.

Те са успешни командири, но и зависещи от баланса на силите в султанския диван. Хуршид Ахмед паша определено се проявява като водеща фигура във военните акции на Османската империя през периода¹⁶. Успява да се пребори и на практика да надхитри Али паша Янински като последователно му отнема управляваните от него територии, а след това го убива и възвръща властта на Портата над албанските земи (Димитров, 1993: 179). Марашли Али паша е

преговарящият със сръбските въстаници, който спечелва доверието им и е назначен за управител на крепостта Белград (мухафъз) по тяхно изрично искане.

Естествено, има много данни за корупция и неуредици – Сърръ Селим паша е обвиняван, че назначава свои роднини (Йовевска, 1995: 47); Бехрам паша си тръгва с неуредени дългове – често срещано явление сред османските висши провинциални служители (Турски документи, 1955: 71); Ебу Лобуд паша става известен с жестокостта си при потушаването на гръцкото въстание (Димитров, 1993: 178–179).

* * *

В заключение може да се каже, че румелийските валии принадлежат към висшия османски елит, който представлява най-високата част в управлението на Империята. Интересите им са тясно свързани с политиката и процесите, протичащи в столицата, като те директно или индиректно, посредством своите представители (кетуди) и патрони, участват в интригите и машинациите в управляващите среди. В същото време обаче тези хора притежават подготовката на един имперски елит, който еднакво добре се адаптира към различните части на мултикултурната империя и удачно се справя с тяхното управление, въпреки огромните мащаби, които предопределят наличието на регионални специфики.

Въпреки принадлежността си към висшия османски държавнически елит, валиите прекарват голяма част от живота си в провинциите на Османската империя като влияят по един или друг начин, с доброто си или лошо управление, на историята на тези провинции. Някои от тях се свързват с ключови събития в политическата история на балканските земи и играят важна роля в тях (Джеляледдин паша в Босна, Марашли Али паша в Сърбия, Хуршид паша в унищожаването на Али паша Тепеделенли, Ебу Лобуд паша със суровите си мерки в Солунско и др.).

Основният проблем при установяването на властта им в румелийските земи е сблъсъкът с интересите и влиянието на местните първенци – аяните. Много често валиите стават „заложници“ на местни аяни, които владеят ситуацията и умело ги манипулират. Този дисбаланс между силите на центъра и периферията е възможен поради бързите смени на провинциални управители и силното проникване на аяните във всички нива на местното управление, при което последните съчетават икономическа с политическа власт.

БЕЛЕЖКИ

¹ Узунчаршлъ ясно формулира начина на издигане на висшите провинциални служители. Според него един бейлербей или мир-и миран трябва да служи дълго като санджакбей. Впоследствие бейлербейт може да се издигне и до везирски пост.

² Според М. Кунт още през XVII век се налага системата на патронажа и поддържането на големи свити, чиито членове биват подпомагани от патроните си в кариерата, а впоследствие, с издигането си в службите на централното управление, от

своя страна подпомагат назначенията на своите покровители. Всъщност връзките и патронажът стават основен фактор в политиката.

³ Терминът household е трудно преводим в случая, защото той обхваща всички хора, принадлежащи към едно домакинство – не само синовете, но и зетьовете, робите и други приближени. Използваната дума „семејство” би могла да се замени с „домакинство” или „династия”.

⁴ В описанието на процедурата по назначаване на висши държавни служители И. Узунчаршъль уточнява, че назначенията се правят всяка година през месец шевал и важат само за една година.

⁵ Запазен е регистър на санджака Арванид 1431–1455 г., съхраняван от румелийските валии и публикуван от Х. Иналджък. Вписванията в него сочат, че румелийските валии се сменят на всяка една или две години.

⁶ За личностните качества на някои от управителите свидетелстват и техните назначения като велики везири. През разглеждания период трима румелийски валии заемат и поста на велики везири – Хуршид Ахмед паша, Мехмед Решид паша и Селим Мехмед паша. Хуршид паша става велик везир през 1812 г., веднага след първото си управление на Румелия, Мехмед Решид паша също става велик везир през 1828 г., след като преди това е валия на Румелия. За разлика от тях Селим Мехмед паша е назначен за управител на Румелия през 1828 г. след службата му на велик везир в столицата. Така двама бъдещи велики везири управляват провинцията последователно един след друг. Очевидно тези османски управници се намират на върха на своята кариера, когато заемат поста румелийския валия. Те са влиятелни и успели хора, които се радват на силна поддръжка и протекция в столицата.

⁷ Голяма част от служителите в свитата на провинциалните управители се налага да бъдат освободени след изтичане срока на конкретното назначение.

⁸ Има свидетелства, че Хуршид Ахмед паша се отличава със завидно богатство. Именно той е ръководителят на акцията срещу отцепника Али паша Янински и, както твърди Стр. Димитров, след неговата смърт Хуршид паша задържа значителна част от имуществото му.

⁹ В столицата се водят т.нар. мухалефат дефтери – регистри на имуществото на висши служители, конфискувано в полза на държавата след тяхната смърт.

¹⁰ Тази схема на назначения в различни части на Империята се прилага и при мутасаръфите, мухафъзите и кадиите.

¹¹ Според Х. Иналджък приходите на тези териториални единици се предават като пенсии на валии и мутасаръфи и администрирането им е поставено извън прерогативите на настоящите им управители.

¹² Везирите би трябвало да заемат постове на валии, осигуряващи им подобаващи на сана им доходи. Според К. Финдли през XVII век броят на везирите нараства успоредно с нарастване броя на нейните провинции. През XVIII век вече са предприети мерки за ограничаване броя на служителите, заемащи най-високия ранг в Империята. Както се посочва в руски дипломатически източници, цитирани от В. Грачев, през 1793 г. султан Селим III предприема административна реформа, която драстично намалява техния брой. Наличието на такава реформа е отразено и от Станфорд Шоу.

¹³ Това е така, защото той изпълнява задълженията си да инспектира и контролира административните органи, както и да се запознава отблизо с положението на населе-

нието, което му налага честите пътувания в рамките на провинцията. В други случаи румелийският валия отсъства поради участието си във военни акции. Много често румелийските управители са избрани като главнокомандващи османските войски при провеждането на важни военни операции в региона – гръцкото и сръбските въстания, акцията срещу Али паша Янински и др. Свидетелство за това са заповедите на валиите, копирани в софийските и битолските сиджили, в които изрично е отбелязано, че са издадени в съответния военен лагер на валията, а не в неговата столица.

¹⁴ Връзката между аянлъка и мютеселимския пост, както и самият механизъм на свързване на двете институции, са разгледани подробно от Х. Иналджък. В една валийска буюрулдия от 21 януари 1805 г., адресирана до софийския мютеселим, буквално се казва: “до достойния и знаменития аянин, който понастоящем заема високата военно-административна длъжност софийски мютеселим, Негово Високо-превъзходителство Мустафа бег.” Цитирано по Д. Ихчиев.

¹⁵ Тук ще посочим имената на Рустем бей, Ибрахим ага, Абдул Керим бей и Ахмед бей, които фигурират в редица документи в битолските сиджили както като каймаками на валията, така и като представители на населението (баш аяни), откупчици на данъци (мюлтезими), притежатели на чифлици и т.н. Виж документите в Турски документи, 1957 и Турски документи, 1958.

¹⁶ Виж по-горе на с. 3 назначенията му като сераскер на османската армия.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. **Батаклиев, 1923:** Батаклиев, И. Град Татар-Пазарджик. С., 1923.
2. **Британски, 1968:** Британски документи за историјата на македонскиот народ. Под редакцијата на Х. Андонов-Полјански. Т. 1 (1797–1839). Скопије, 1968.
3. **Веншейн, 1999:** Веншейн, Ж. Балканските провинции (1606–1774). – В: История на Османската империя. Ред. Р. Мантран. С., 1999.
4. **Грачев, 1990:** Грачев, В. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв. М., 1990.
5. **Димитров, 1974:** Димитров, Стр. Историјата на един аян. – В: В чест на акад. Д. Косев. С., 1974, 65–79.
6. **Димитров, 1993:** Димитров, Стр. Султан Махмуд II и крајот на еничарите. С., 1993.
7. **Документи, 1940:** Документи за българската историја (ДБИ). Прев. П. Дорев. Т. 3. С., 1940.
8. **Елхадж, 1972:** Елхадж, А. Османски политически трактат 1776–1777 г. Предг. Б. Цветкова, С., 1972.
9. **Иналджък, 2000:** Иналджък, Х. Епохата на султан Мехмед II Завоевателя. С., 2000.
10. **Ихчиев, 1907:** Ихчиев, Д. Турски државни документи за кърджалиите. – СБНУ, 1907, № 22–23, 1–71.
11. **Османски, 1981:** Османски извори за историјата на Добруджа и Северо-источна Бугарија. Съст. Стр. Димитров. С., 1981.
12. **Радушев, 2001:** Радушев, Е. Някои черти от структурата на османското общество през XVIII век. – В: Проучвания в чест на проф. В. Мутафчиева. Съст. Е. Радушев, З. Костова, В. Стојанов. С., 2001, 301–313.

13. **Рико, 1988:** Рико, П. Сегашното състояние на Османската империя и на Гръцката църква (XVII в.). С., 1988.
14. **Тивчев, 1970:** Тивчев, П., Й. Калудова. Документи за положението на населението в югозападните български земи под турска власт. – ВИСБ, 1970, № 4, 68–83.
15. **Турски документи, 1955:** Турски документи за македонската историја. Т. 3. Скопје, 1955.
16. **Йовевска, 1995:** Йовевска, М. Босна и Херцеговина през XIX–XX век. Велико Търново, 1995.
17. **Турски документи, 1957:** Турски документи за македонската историја. Т. 4. Скопје, 1957.
18. **Турски документи 1958:** Турски документи за македонската историја. Т. 5. Скопје, 1958.
19. **Турски извори за ајдутството, 1980:** Турски извори за ајдутството и ара-миството во Македонија (1775–1810). Скопје, 1980.
20. **Abou-El-Haj, 1972:** Abou-El-Haj, R. The Ottoman Pasha and Vezir Households, 1683-1703: A Preliminary Report. – Journal of the American Oriental Society 94, 1972, № 4, 438–447.
21. **Findley, 1980:** Findley, C. Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class. – In: Social and Economic History of Turkey (1071–1920). Eds. O. Okyar, H. Inalcık. Ankara, 1980, 227–235.
22. **Findley, 1993:** Findley, C. Mutasarrıf. – In: Encyclopedia of Islam. Vol. 7, Leiden – NY, 1993.
23. **Georgieva, 2003:** Georgieva, G. Functions and Prerogatives of the Rumeli Vali in the First Half of the Nineteenth Century. – Etudes balkaniques, 2003, 2, 57–77.
24. **Hathaway, 1999:** Hathaway, J. The Household: An Alternative Framework for the Military Society of the 18th Century Ottoman Egypt. – In: Oriente Moderno, 18, 1999, № 1, 57–66.
25. **Inalcık, 1977:** Inalcık, H. Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. – In: Studies in Eighteenth Century Islamic History. Eds. Naff, T. and R. Owen. Illinois, 1977.
26. **Karal, 1970:** Karal, E. Z. Osmanlı Tarihi. Cilt. 5. Ankara, 1970.
27. **Kunt, 1974:** Kunt, M. Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment. – IJMES, 1974, 1974, № 5–3, 233–239.
28. **Kunt, 1983:** Kunt, M. The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. NY, 1983.
29. **McGowan, 1994:** McGowan, B. The Age of ayans 1699-1812. – In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914. Ed. by H. Inalcık, D. Quataert. Cambridge, 1994.
30. **Özkaya, 1985:** Özkaya, Y. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı. Ankara, 1985.
31. **Provincial, 2005:** Provincial Elites in the Ottoman Empire. Ed. Antonios Anastasopoulos. Rethymno, 2005.
32. **Shaw, 1971:** Shaw, St. Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III. 1789–1807. Cambridge, 1971.
33. **Süreyya, 1995:** Süreyya, M. Sicill-i Osmani Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye. Istanbul, 1995.
34. **Uzunçarşılı, İ, 1948:** Uzunçarşılı, Э. H. Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı. Ankara, 1948.